

Egīls Skudra
Pamatrakstība

Pamatrakstība un paplašinātā rakstība jeb pilnrakstība.

Pirmais, kurš ieguldīja nopietnu artavu mūsdienu latviešu literārās valodas rakstības izveidē, bija latviešu tautības ārsts Juris (Geórgs) Bārs, iesaistījies Latviešu draugu biedrības darbībā. 1846. gadā referātā Latviešu draugu biedrībā un 1847. gadā žurnālā „Magazin” viņš fōrmulēja latviešu mūsdienu rakstības principus. Kā, manuprāt, būtiskākais šajos principos bija aicinājums gótisko rakstu aizstāt ar antīkvu, patskaņu garumu apzīmēt ar diakritiskām zīmēm, aizstāt tā saucamos čupu burtus ar š, č un ž, piešķirt atšķirīgus burtus šaurā un platā e apzīmēšanai (sk. Sarma Kļaviņa. *Latviešu valodas pētnieki. No klaušu laikiem līdz savai valstij*. Rīga : RaKa, 2008, 17. – 21. lpp.).

Šai J. Bāra prōpōnētajai rakstībai radās virkne piekritēju no jaunlatviešu kustības darbinieku puses. Piemēram, tāds plaša apjoma literārs darbs kā 1888. gadā iznākušais A. Pumpura „Lāčplēsis” bija drukāts antīkvā. Kā uzzināms no A. Bergmanes latviešu rakstības vēstures pētījuma (sk. A. Bergmane, A. Blinkena. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga : Zinātne, 1986) – (turpmāk *A. Bergmane*), tad „sākot ar 19. gs. 70. gadiem, galvenais rakstības refōrmu ierosinātājs, ōrganizētājs un realizētājs centrs ir Rīgas Latviešu biedrības Zinātnības kōmiteja, ko vēlāk pārdēvē par Zinību kōmisiju” (turpat, 24. lpp.). Tālāk šajā pētījumā stāstīts, ka 1908. gadā pie RLB Zinību kōmisijas noōrganizē ōrtōgrāfijas kōmisiju. Tās priekšsēdētājs ir K. Mīlenbahs, bet locekļi – J. Endzelīns, J. Kalniņš, M. Ārons un citi. Līdz 1911. gadam šī kōmisija izveido latviešu rakstu valodas rakstības pamatus. Sīkāki papildus grozījumi seko vēl vairākus gadu desmitus.

Taču tā kā vēlāk izveidojas vēl otra latviešu valodas rakstība – **fōnētiskā** rakstība jeb transkripcija – , tad rodas savā ziņā lōģisks jautājums, kā tad būtu godājama fōnētiskās rakstības pretmetiskā rakstība. Uzprasās atziņa saukt to par **pamatrakstību**. (Tomēr šķiet, ka šāds apzīmējums (un vērtējums) latviešu lingvistiskajā aprītē nav figurējis.) K. Mīlenbahs 1912. gadā kādā apcerē to nodēvējis par ikdienišķo ōrtōgrāfiju (sk. *A. Bergmane*, 78. lpp.). Četršējumu Latviešu valodas vārdnīcas priekšvārdā J. Endzelīns to minējis kā parasto rakstību. Arī M. Rudzīte fōnētiskajai transkripcijai pretstata parasto ōrtōgrāfiju, parastās rakstu zīmes (sk. Marta Rudzīte. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1964, 47. lpp.). Bet A. Bergmane minētajā rakstības vēstures apskatā to daudzkārt dēvējusi par praktisko rakstību. Minēts, ka mūsdienu latviešu literārās valodas praktiskajā rakstībā lieto 33 antīkvas tipa burtus fōnēmu sistēmas 48 fōnēmu apzīmēšanai. Un minēts, ka burts **o** apzīmē 3 fōnēmas, bet burti **e** un **ē** katrs pa divām fōnēmām.

Taču šī it kā tikai parastā vai praktiskā rakstība patiesībā tiek uztverta arī kā nōrmatīvā rakstība, jo jebkāds fōnētisks precizējums tiek pieskaitīts fōnētiskajai transkripcijai. Līdzarto rodas jautājums par pamatrakstības un fōnētiskās rakstības statusu un robežām. Latviešu rakstības attīstības gaitā ir notikušas dažas tādas savā ziņā kuriōzas parādības, ka daži fōnēmu apzīmējumi, kas senāk ilgstoši bijuši pamatrakstībā, pēc refōrmas tikuši atvirzīti fōnētiskajā transkripcijā. Runa ir par 4 fōnēmām – par ar burtu **o** apzīmēto divskani un garo patskani, kā arī par plato **e** – īsu un garu.

Bet pirms sīkāk runāt par šo fōnēmu statusa metamōrfōzēm, atļaušos nelielu atkāpi sīkāk raksturot fōnētisko transkripciju. A. Laua skaidro, ka latviešu valodas fōnētiskā transkripcija ir izaugusi galvenokārt no vajadzības pierakstīt dialektu tekstus, ka dialektōlōģijā lietojamā transkripcija ir visai sarežģīta, jo tās uzdevums ir atspoguļot ļoti dažādās runas nianses izloksnēs (sk. A. Laua. *Latviešu literārās valodas fōnētika*. Rīga : Zvaigzne, 1969, 3. lpp.). Arī jaunā akadēmiskā latviešu

valodas gramatika pauž, ka „lai iespējami precīzi atspoguļotu izrunu, tiek izmantota fōnētiskā transkripcija – rakstības sistēma, ko veido īpaši fōnētiskie apzīmējumi (simboli).” Tāpat teikts, ka Latvijā joprojām tiek izmantota gan tradicionālā (lōkālā) transkripcijas sistēma jeb latviešu valodas fōnētiskais alfabēts, gan starptautiskā transkripcijas sistēma, kura balstās uz starptautisko fōnētisko alfabētu (sk. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2013, 23. lpp.).

Neapšaubāmi, ka fōnētiskā transkripcija ir daudz vēlīnāka parādība par latviešu valodas pamatrakstību, kuras sākumi datējami ar 16. gadsimtu. No minētajām četrām statusa maiņu piedzīvojušajām fōnēmām, kuras ir plaši lietotas literārās valodas sastāvdaļas un tātad nepavisam nepārstāv kaut kādas izlokšņu runas nianses, sīkāk aplūkošu minētā divskaņa apzīmēšanas attīstību. Un tātad divskani, kuru mūsdienu praktiskajā jeb parastajā rakstībā pēdējos vairāk nekā simt gados apzīmējam ar trejādi (trejnozīmīgi) lasāmo burtu **o**, bet fōnētiskajā transkripcijā ar [**uo**], kopš 1586. gada pamatrakstībā jeb toreiz vienīgajā rakstībā palaikam apzīmēja viennozīmīgi, kaut arī dažādā izpildījumā, piemēram, ar *oh* (*ekaroh* 'iekarot'), ar *oo* (*kalpooth* 'kalpot'), ar *oe* (*toes* 'tos'), ar *ô* (*abbôs* 'abos', *Kaulôs* 'kaulos'), bet J. Bārs to ieteica apzīmēt ar *ua*. 1874. gadā „Baltijas Vēstnesis” to sāk apzīmēt ar tīru **o** burtu. Taču šajā laikā latviešu valodā sāk ieplūst nelōkalizēti svešvārdi, kuros **o** apzīmē patskaņus (īsu un garu), tātad **o** sāk apzīmēt 3 fōnēmas (tāpat kā tas ir mūsdienās). 1881. gadā F. Brīvzemnieks, gribēdams šādu stāvokli novērst, minētā divskaņa apzīmēšanai sāk lietot burtu **û**. K. Mīlenbahs un J. Endzelīns atsevišķos savos rakstos šādu burtu lieto, tomēr līdz pat rakstības refōrmai daudz atbalstītāju ir uzskatam, ka divskanis apzīmējams ar tīru **o**, argumentēdami ar to, ka latviskos vārdos **o** kā patskanis gandrīz nemaz nav sastopams (sk. *A. Bergmane*, 60. – 62. lpp.). Kā atzīmē A. Bergmane, „īpatnēju grafētiku izmantojis J. Endzelīns latviešu valodas piemēru rakstībai darbā «*Латышские предлоги*» (I – 1905, II – 1906), kur fōnēmu [**uo**] apzīmē ar *û*, [*ie*] ar *ä* .., piemēram, *dzādû* *mûžu nûdzîvûju*.. ” (sk. *A. Bergmane*, 27. lpp.). Savukārt K. Mīlenbahs šādu rakstību bija lietojis, veidojot savu latviešu valodas vārdnīcu, par ko vārdnīcas priekšvārdos norāda J. Endzelīns: „Arī paša nelaiķa apstrādātai daļai .. bija pa daļai jāgroza arī ortografija: *ie*-skaņa bija sākumā apzīmēta ar *ë*, *uo*-skaņa – ar *û* .., *e*-skaņas platums bija tikai šur un tur apzīmēts” (sk. K. Mīlenbahs. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I. sējums. Rīga : Izglītības ministrija, 1923 – 1925, 3. lpp.).

Tā kā gan K. Mīlenbahs, gan J. Endzelīns šādu rakstību lietojuši valodas piemēros jeb ilustratīvajos tekstos, tad to pēc vēlāku laiku nostādņēm varētu uzskatīt par fōnētisko transkripciju. Paši autōri gan neko tamlīdzīgu, liekas, nav minējuši. Tomēr praktiskajai rakstībai tas sniedzas pāri, ko apliecina J. Endzelīna paustais, recenzējot J. A. Dubura pareizrunas rokasgrāmatu: „.. te proponēts šķirt plato *e* no šaurā arī rakstībā .., ieteikts šķirt patskani *o* patapinātos vārdos (piem., *politika*) no īsti latviskā divskaņa *ua*, ko līdz šim parastā rakstībā apzīmē ar *o*, un rakstīt piem., *uala* (*olas* vietā). Mēs, valodnieki, esam jau arvienu šķīruši minētās skaņas tādos rakstos, kas nolemti vienīgi valodniekiem.. Bet neticam, ka būs iespējams ieviest šo starpību arī praktiskajā ortografijā..” (sk. Jānis Endzelīns. *Darbu izlase*. II. Rīga : Zinātne, 1974, 686. lpp.).

Praktiskajā rakstībā minēto skaņu separātie apzīmējumi arī neieviesās, tie tikuši lietoti tikai specifiskos tekstos. Ja tie ir dialektolōģiski teksti, tad, protams, šie apzīmējumi iekļaujas kopīgajā fōnētiskajā transkripcijā. Tā, piemēram, Ērģemes izlokšnes vārdnīcā ilustratīvais teksts arī vērtēts kā vienkāršotā fōnētiskā transkripcijā pasniegts (sk. E. Kagaine, S Raģe. *Ērģemes izlokšnes vārdnīca*. I. Rīga : Zinātne, 1977, 14. lpp.). Bet, ja šie separātie apzīmējumi ir tekstos literārajā valodā, tad šeit to

lietojums visdrīzāk vērtējams kā paplašināta pamatrakstība jeb pilnrakstība. Ja fónētiskajai transkripcijai jau pēc savas būtības ir visai šauri specifisks pielietojums, tad pilnrakstībai pamatotu ierobežojumu nevar būt – tas ir uzņēmības, rakstības tehnikas un gaumes jautājums. Jo mūsu parastā pamatrakstība nav noteikta par nórmatīvu, tā ir tikai praktiska. Kaut gan attiecībā uz praksi un nórmu valda zināmā mērā divdomība, piemēram, šādā póstulējumā: „Literārajai normai atbilstošā rakstība un izruna vārdnīcā noteikta, ievērojot literārās valodas praksi” (sk. L. Cepītis, A. Miķelsone, T. Porīte, S. Raģe. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 5. lpp.). Prakses radīta nórma. Tas vienādā mērā šeit tiek attiecināts gan uz izrunu, gan rakstību, taču izrunai un rakstībai nav vienāds svars, jo rakstība ir pakļauta izrunai. Tā izruna ir pati valoda, kurā valda sistēmas un tradīcijas mijiedarbība, bet rakstībai ir pienākums to adekvāti atspoguļot. Taču mūsu praktiskā rakstība šo izrunu adekvāti neatspoguļo, jo ir gadījumi, kad divas vai trīs fónēmas apzīmē viena un tā pati zīme. Tāpēc attiecībā uz rakstību var runāt kā par iegājušos jeb kónvencionālu praksi, bet nevis kā par pamatotu nórmu.

Iebildumiem pret latviskā divskaņa rakstību ar diviem burtiem **uo**, protams, ir bijis pamats, jo latviešu valodā šai fónēmai ir ļoti liels biežums. Ir vārdfórmas, kurās to ir veselas piecas, piemēram, **nuožuoguojuošuo, nuosluoguojuošuos** u. c. Teksti izskatītos kā šādā paraudziņā: *Kaut arī sapruotuot, ka var druoši šuo nuospruostuojuošuo ierīci nuosluoguot vēl vairāk, viņi tuomēr nuolēma nepavairuot nuosluodzi, līdz ar tuo nuodruošinuoties pret jebkādiem iedumātiem riskiem un sekuojuošiem suodiem*. Būtu arī diezgan absurdi bieži figurējošu latvisku skaņu apzīmēt ar diviem burtiem, kamēr svešai skaņai atstāt tīru vienburtu. Tā to arī uztvēra 19. gadsimta nogales entuziasti, kuriem rūpēja óptimāla latviešu rakstības izveide. Lai tīrs **o** burts varētu pienākties latviskajam divskanim, tad svešajiem patskaņiem, īsajam un garajam, gluži lógiski, pienācās diversificētas jeb atšķirīgotas zīmes. Tāpēc 1876. gadā RLB Zinātnības kómisija pieņēma lēmumu īsajam patskanim lietot **o** burtu ar „īsuma zīmi” – **õ**, piem., *kõnference* (sk. A. Bergmane, 54. lpp.). Praksē tas diemžēl neieviesās. Savukārt garais patskanis garumzīmi rakstībā iegūst tikai 30. gadu pirmajā pusē, piem., *agõnija, lampiõns, Dõvra* u. c. 1938. gadā šī garumzīme tiek atcelta, 1940. gadā atkal atjaunota, bet 1946. gadā atkal atcelta (sk. A. Bergmane, 55. lpp.). 2002. gadā, kaut arī tikai lasījumā jeb izrunas norādes rakstījumā (būtībā fónētiskajā transkripcijā) divskani ar tīru **o** sāk apzīmēt T. Porīte, piem., *apogs, doze, joms, katolis, kore, ķeizarkronis, ķoniņš, loze, majors, mode, moris, omulīgs, romietis, tonis, vagons, vijole* u. c. Garš patskanis apzīmēts ar **õ** kā parasts fónētiskajā transkripcijā, bet īss patskanis ar **o**, piem., *žokejs, zodiaks, violets, trollis, rozīne, prolōgs, odekolōns, onkolōgs, kosmodroms* u. c. (sk. D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. *Burta o lasījums. Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmata*. Rīga : Avots, 2002, 30. – 47. lpp.). Gan īso patskani apzīmējot ar **ó** (nevis **o**), esmu šo precedentu pārņēmis un vērtēju par pilnrakstību.